

Afaq RAMAZANOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri
E-mail: afagramazanova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6287-434X

MƏHƏBBƏT DASTANLARININ NƏŞRİNDƏ LİTOQRAFİK ÇAP MƏRHƏLƏSİ: “ARZU-QƏMBƏR” DASTANININ DAŞBASMALARI

XÜLASƏ

Türk epik ənənəsinin ən yaygın məhəbbət dastanlarından sayılan “Arzu-Qəmbər”in nəşr tarixi çox zəngindir. Dastanın sözlü ənənədən çap ənənəsinə keçid prosesi əvvəlcə çoxsaylı əlyazmaların meydana gəlməsi, daha sonra litoqrafik və mətbəə üsulu ilə çap olunmasını ehtiva edir. Dünya kitabxanalarında və şəxsi kolleksiyalarında “Arzu-Qəmbər”in yüzə yaxın əlyazması qorunur. Əlyazmalar folklor mətnlərinin bir qədər dəyişməsinə, söyləmə formasının klassik ədəbiyyatın birbaşa təsiri ilə daha mürəkkəb şəkildə təqdim edilməsinə səbəb olur. İlk nümunələri XVII əsrə aid olan bu folklor əlyazmaları XIX əsrin əvvəllərində litoqrafik üsulla basılmağa başlayır. “Arzu-Qəmbər”in ilk litoqrafik nəşrləri XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Dastan daha çox “Əsli-Kərəm” dastanının kənarlarında haşiyə şəkildə basılmışdır. “Arzu-Qəmbər”in daşbasmaları əsasən Türkiyədə - İstanbulda həyata keçirilmişdir. Erməni və yunan qrafikası ilə basılmış “Arzu-Qəmbər” mətnləri də mövcuddur.

Açar sözlər: məhəbbət dastanı, “Arzu-Qəmbər”, litoqrafiya, daşbasması, bibliografiya, mətn

SUMMARY

LITHOGRAPHIC PRINTING STAGE IN THE PUBLICATION OF LOVE EPOSES: LITHOGRAPHIC EXAMPLES OF THE EPOS “ARZU-GAMBAR”

The publication history of the epos “Arzu-Gambar”, one of the most widespread love eposes of the Turkic epic tradition, is very rich. The process of transition from the oral tradition to the printed tradition of the epos involves firstly the formation of numerous manuscripts, then the printing in lithographic and typographic methods. About a hundred manuscripts of the epos “Arzu-Gambar” are preserved in the world libraries and private collections. Manuscripts lead to a slight change in the texts of folklore, a more complex presentation of the form of discourse with the direct influence of classical literature. These folklore manuscripts, the first examples belonging to the 17th century, were printed with the lithographic method at the beginning of the 19th century. The first lithographic editions of the epos “Arzu-Gambar” date back to the middle of the 19th century. The epos was printed mostly in the form of a border at the edges of the epos “Asli-Karam”. The lithographic examples of the epos “Arzu-Gambar” were mainly printed in Turkey - Istanbul. There are also the texts of the epos “Arzu-Gambar” printed in Armenian and Greek graphics.

Keywords: love epos, “Arzu-Gambar”, lithography, manuscript, bibliography, text

РЕЗЮМЕ

ЛИТОГРАФИЧЕСКИЙ ПЕРИОД ПУБЛИКАЦИИ ЛЮБОВНЫХ ДАСТАНОВ: ЛИТОГРАФИЧЕСКИЕ ОБРАЗЦЫ ДАСТАНА «АРЗУ-КАМБЕР»

«Арзу-Камбер» - один из самых распространенных любовных дастанов тюркской эпической традиции, имеет очень богатую историю. Процесс перехода от словесной традиции к печатному этапу предполагает появление многочисленных рукописей, за которыми следуют литографические и полиграфические издания. Около сотни рукописей «Арзу-Камбер» хранятся в библиотеках и частных коллекциях по всему миру. В рукописях наблюдается некоторые изменения в фольклорных текстах, а форма высказывания представляется более сложным образом под непосредственным влиянием классической литературы. Эти фольклорные

рукописи, первые образцы которых относятся к 17 веку, начали печататься литографическим способом в начале 19 века. Первые литографические издания «Арзу-Камбер» относятся к середине 19 века. Дастан в основном печатается в виде каемки по краям дастана «Асли-Керем». Литографическое издание «Арзу-Камбер» в основном производилось в Турции - Стамбуле. Есть также тексты «Арзу-Камбер», напечатанные в армянской и греческой графике.

Ключевые слова: любовные дастаны, «Арзу-Камбер», литография, библиография, текст

Giriş. XIX əsr şifahi-sözlü və əlyazmalar şəklində o vaxtadan mövcud olan ədəbiyyatın çap edilməyə başlanması zamanı kimi səciyyəvidir. Bu zaman artıq sözlü mədəniyyətdən çap mədəniyyətinə keçiddən bəhs etmək mümkündür. Bu mərhələni Azərbaycan “folklor kitabı”nı tədqiq edən A.Kəngərli “Əlyazma-kitab” mərhələsinin “çap kitabı” ilə əvəzlənməsi” mərhələsi adlandırır (1, 158).

Əlbəttə burada söhbət folklor mətnlərinin daşbasma üsulu ilə çapından gedir. Çünki daşbasma üsulu ilə kitab çapının tarixi ümumiyyətlə XVIII əsrə gedib çıxır: “*Daşbasma üsulu və maşın çapı ilə kitab nəşrinə İstanbul, Təbriz, İsfahan, Kəlküttə, Tiflis, İrəvan və Bakı kimi inkişaf etmiş Şərq şəhərlərində xeyli əvvəllər – XVIII yüzillikdə başlanmış olsa da, həmin nəşrlər folklor mətnlərini deyil, əsasən Şərq, o cümlədən də Azərbaycan klassik ədəbiyyatına aid nümunələri əhatə etmişdir*” (1, 158). Doğrudan da, Azərbaycanda daşbasma üsulu ilə çap olunmuş əsərlərin toplandığı hələlik yeganə bibliografiya olan “Azərbaycan kitabı”nın birinci cildinə nəzər salanda daha çox klassiklərin divanlarının, dini ədəbiyyatın, XIX əsr ədəbi-fəlsəfi fikrin nümayəndələrinin əsərlərinin və XX əsrin əvvəllərində isə dərslərlərin basıldığını görə bilərik. Bu cildə əsasən söyləmək olar ki, folklorlara dair daşbasma kitabları çox məhdud saydadır. Bu kitablar daha çox “Min bir gecə” nağıllarını (“Əlifləylə” adı ilə) və Seyfəlmülük nağılını əhatə edir (2). Bibliografiyanı incələyərkən o da məlum olur ki, bu kataloqa düşmüş Azərbaycan folklor kitabları əsasən İstanbulda, İrəvanda, Tiflisdə, Təbrizdə və b. litoqrafik mətbəələrdə basılmışdır.

Məhəbbət dastanlarının litoqrafik çapı. Məhəbbət dastanlarının daşbasma üsulu ilə çapı Türkiyədə daha geniş yayılmışdır. Əlyazma mətninin daşbasmaya keçidi prosesini ən dolğun tədqiq edən Türkiyə alimi P.N.Boratav olmuşdur: “...hikayələr evvela yazma olaraq yayılmışdır. Aransa, hala ellerde ve kütüphanelerde bu yazmalardan bulunur. Yazmadan taşbasmasına, bundan da matbaa harfləriyle yapılmış basmalara geçilmiştir” (3, 148). Məhz onun tədqiqatlarının sayəsində məhəbbət dastanlarının əlyazmalara, daha sonra daşbasmalara keçid prosesini daha yaxından izləyə bilərik. Bu tədqiqatların dəyəri ondadır ki, P.N.Boratav bu prosesi tədqiq etmək üçün daşbasma ilə məşğul olan “sahaf”larla söhbət aparmış və topladığı məlumatı tədqiq etmişdir. Onun bu sahədə əsas informatoru isə İkbal Kitabevinin sahibi Süleyman Təvfik olmuşdur (bu şəxs məhəbbət dastanlarını, o cümlədən “Arzu-Qəmbər”i dəfələrlə nəşr edən Süleyman Təvfik Özsoroğlu kimi tanıdığımız şəxsdir).

Hazırda elm aləminə məlum olan ən qədim daşbasmalar 1280-1282-ci il (1863-1866) tarixlidir. Onların ilk nəşirləri isə “Sahaflar çarşısında kitapçı Hacı

Hasan, kitabçı Abdülcəlil”, 1939-cu ildə “Yeni Şark kütüphanesinin sahibi Bay Hüseynin babası Hacı Kasım” olmuşdur. Süleyman Tefvikin verdiyi məlumatların azərbaycanlı tədqiqatçılar üçün ikiqat əhəmiyyəti vardır. Çünki onun sözlərində məhəbbət dastanlarının yaranma məkanına və yayılma arealına işıq salacaq çox qiymətli məlumatlar vardır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ilk daşbasma nəşirləri, S.Tefvikin verdiyi məlumata görə, “İran Azərbaycanından gəlmişlərdir. Bu hikayeleri kendileri de bilirdilər. Ya kendileri yazdırıp bastırdılar, yahut memleketlerinden yazmalar getirdiler, onları matbaaya verdiler, yahut da bilenleri söylesitip zaptettirdiler” (3, 148). P.N.Boratav isə öz informatorunun verdiyi bu məlumata belə münasibət bildirir: “Süleyman Tefvikin verdiği bilgiler içinde, şüphesiz en dikkate değeri, bu taşbasmaları ilk meydana getirenlerin İran Azərbaycanından gelmiş kimseler olduğuna dair olandır. Basma olarak elimizde bulunan halk hikayelerinin İran ve Kafkas Azerbaycanında ve buralarla sınırdaş Doğu Anadolu bölgelerinde sözlü gelenekte yayılmış ve zengin rivayetler halinde yaşamış hikâyeler olduğunu tahmin edebiliriz. Bunların bazılarının, kitap haline geçmiş olmalarına rağmen, oralarda hâlâ kitaplardakinden daha zengin sözlü varyantları olduğunu biliyoruz. Şu halde, halk hikayelerinin ilk tabilerinin asıl vatanları olan memleketlerden bu geleneği getirmiş ve bu hikâyeleri kitaba geçirmiş olmaları pek tabii olarak düşünülebilir” (3, 148).

P.N.Boratavdan sonra da Türkiyədə daşbasmaçılığı ənənələrini tədqiq edən bir sıra müəlliflər əsərlərində bu fikri daha da genişləndirmişlər. Türkiyədə daşbasmalarının rəsmlərini tədqiq edən Dr.Gül Derman ümumiyyətlə litoqrafik əsərlərə “Acem Baskısı” (yəni Güney Azərbaycan) adı verildiyini qeyd edir: “*İstanbuldakı matbaaların çoğunun Acemler ya da İranlı Türkler tarafından uzun süre işletdiklerini biliyoruz. ... Son devirlere kadar Sahaflar çarşısında bu taş baskı hikaye kitapları için “Acem Baskısı” deyimi kullanılıyordu. Vezirhan gibi önemli taş baskı tezgahlarının bulunduğu yerlerde bu kitapların basımı ve yayımı İran türkleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu yüzden özellikle Kaçar resmine yakınlık gösteren örneklerin Kaçar resimlerinden kaynaklandığı uzak bir ihtimal değildir. Nitekim resimli halk hikayelerindeki konuların çoğu da İran kaynaklıdır*” (4, 15).

Daha bir türk sənətşünası və qiymətli daşbasma rəsm kolleksiyasının sahibi Aksel Malik də bu xüsusda yazır: “*Bu resimlere (daşbasmalarında olan rəsmlər nəzərdə tutulur – A.R.) Acem uydurmaları, Kızılbaş eserleri diyenlər de vardır. Hatta bunlarda Şiilik kokusu sezenlər, bu kitapları kütüphanələrində dahi koymazlardı. Bunların birçoğunu azərbaycanlı türklər, Vezir Handa basarlardı. Bunlar farsça dahi bilmeyən okumuşluğu az olan kimsələrdi*” (5, 247)

Daşbasmaların mənşəyi və nəşirləri ilə bağlı eyni fikrə prof.Fikret Türkmenin tədqiqatlarında da rast gəlmək mümkündür: “*Bu hikâyelerin bir kısmı yazma mecmualardan, bir kısmı da Azərbaycandan göç edən kişilərdən derlənmişdir*” (6, 488-491)

Daşbasma məhəbbət dastanlarına gəlincə isə onu söyləmək mümkündür ki, hazırda elm aləminə məlum olan bu daşbasmalar İstanbulda, Kazanda, Təbrizdə və b.şəhərlərdə “ilki 1263/1847, sonuncusu 1342/1925 tarixi” ilə basılmışdır. Bu

üsulla çap olunan məhəbbət dastanlarının sayı ilə bağlı isə tədqiqatlarda verilən məlumatlar bunlardır.

Daşbasma dastanlar (halk hikayeleri) barədə ilk tədqiqat Dr.Otto Spiesin 1929-cu ildə Leypsiç şəhərində alman dilində çap etdirdiyi “Türkkische Volksbücher. Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde” – “Türk Halk Kitapları. Mukayeseli masal bilgisine bir ilave” əsəri sayılır. Bu əsərdə məhəbbət dastanlarının daşbasmaları “halk kitapları” (və ya “türk halk romanı”) şəklində verilir və müəllif kitabın nəşr tarixinədək əldə edə bildiyi daşbasmalarının təhlilini aparır: *“Halk kitapları, bugün elimizde, XIX asrın başında, ortalarına ve müteakip zamanlarda İstanbulda basılmış lithographieler halinde bulunmaktadır. Bunlar, kısmen çok iptidai, çocukça ve biçimsiz tasvirlerle resimlendirilmiş, okunması bazan güç, taş basmalarıdır”* (7, 8).

Otto Spies daşbasma üsulu ilə basılan dastanların sayı barədə bunları yazır: *“Ortalıkta dolaşan halk kitaplarının sayısına gelince, 15 kadar tahmin ediyorum; hararetli araştırmalarıma rağmen, daha başkalarını öğrenmek bence mümkün olmadı”* (7, 9). Müəllif on beş yazıb təxmin etsə də, əsərdə yalnız on dörd daşbasma dastanının adını çəkir (“Koroğlu”, “Ferhad ile Şirin”, “Tahir ile Zühre”, “Arzu ile Kanber”, “Asuman ile Zeycan”, “Melikşah ile Güllühan”, “Derdiyok ile Zülfüsiyah”. “Mahmihri ile Hurşit”, “Leyla ile Mecnun”, “Mahmut ile Elif”, “Razınihan ile Mahfiruze”, “Sitemkar ile Gül”, “Kerem ile Aslı”, “Aşık Garip”). Bu adlara nəzər yetirdikdə “Koroğlu” dastanı istisna olmaqla hamısının məhəbbət dastanı olduğunu görürük. Təbii ki, bu dastanların içərisində “Arzu-Kamber” dastanı da vardır. Çox təəssüf ki, Otto Spiesin bu qiymətli əsərini türk dilinə tərcümə edən B.Gönül *“her bir halk kitabının, İstanbulda tekrar tekrar yapılmış muhtelif taş ve harf baskılarına ait tabı yıllarını ve kütüphaneye isimlerini vermekten vaz geçilmişti”* (7, 10) deyərək müəllifin əldə etdiyi daşbasmaların çıxış məlumatlarını kitaba salmamışdır.

Bundan sonra prof.P.N.Boratav məşhur əsərində dastanların daşbasmalarına toxunmuş, Otto Spiesin verdiyi on dörd dastana daşbasmasını əldə edə bildiyi bir örnəyi də - “Perizad ile Aşık Kurbanı”ni əlavə etmişdir.

1971-ci ildə Türkiyənin məşhur bibliografı Seyfəddin Özegenin 4 cildlik fundamental bir əsəri işıq üzü görür. “Eski harflerle basılmış türkçe eserler katalogu” adlı bu əsəri ilə S.Özege indiyədək Türkiyədə əski əlifba ilə nəşr olunmuş (istər litografiya, istərsə də tipografiya üsulu ilə) bütün kitabları bir araya gətirmişdir.

Bu kataloqda dastanların əlyazmaları ilə yanaşı, daşbasmaları haqqında da geniş və dolğun məlumata rast gəlmək mümkündür. Bu əsərədək 15 daşbasma dastan haqqında məlumat var idisə, Seyfettin Özege daha 9 dastanın daşbasmalarını üzə çıxarır (8). Beləliklə, daşbasma üsulu ilə nəşr olunan eşq dastanlarının sayı 24-ə çatır.

Prof.F.Türkmen də 22 məhəbbət dastanından (halk hikayesindən) söz açır: *“Bu arada Tanzimat yıllarından başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar (ilki 1263/1847, sonuncusu 1342/1925 tarihli) Türkiyede de taş baskısı usulüyle, bazı-*

ları birdən fəzla basılarak sayıları yirmi ikiyi bulan halk hikâyesi yayımlanmışdır” (6, 488).

1989-cu ildə Dr.Gül Derman “Resimli taş baskısı halk hikayeleri” adlı tədqiqatında on yeddi dastandan söz açaraq, rəsmli daşbasmalarını sənətşünaslıq baxımından araşdırmışdır. Düzdür, burada G.Dermanın halk hikayesi kimi verdiyi mətnlərin bir çoxu dastan deyil, lətifə və s.-dir. Yaxud bizim məhəbbət dastanı kimi qəbul etmədiyimiz qəhrəmanlıq dastanları mətnləridir. Nəhayət, bu sahədə son tədqiqatların müəllifi olan N.Albayrak daşbasmaları dastanların sayını 26 vermiş və qeyd etmişdir ki, “*taş baskısı yapılmış halk hikayelerinin sayısı şübhəsiz bu kadar dəgildir. Yapılacak titiz çalışmalar sonucu bu sayının daha da artacağı kuvvete muhtemeldir*” (9, 45).

Yuxarıda adı çəkilən “Azərbaycan kitabı” bibliografiyasından məlum olur ki, Azərbaycanda “Arzu-Qəmbər”in litoqrafik üsulla çapı olmamışdır. Ümumiyyətlə, o bibliografiyaya nəzər yetirəndə aydın olur ki, orada əks olunmuş daşbasmaları Tiflis, Təbriz, İstanbul, Gəncə və b. şəhərlərdə basılmış, nümunələrdir. Azərbaycanda daşbasma məhəbbət dastanlarının mövcudluğuna gəlincə, onu qeyd etmək lazımdır ki, S.Yaqubovanın “Азербайджанское народное сказание «Ашыг-Гариб»” monoqrafiyasında “Aşıq Qərib” dastanının bir litoqrafik nəşrindən söhbət açılır. Onun basılma yeri kimi Gəncə şəhəri göstərilir – (10, 9). Bu 1912-ci il basması barədə “Azərbaycan kitabı”nda belə bir qeyd verilir – çapa hazırlayanı Ə.H.A. Gəncə, Əbilov və Haqverdiyev mətbəəsi. 32+1 səh (2, 100). Maraqlıdır ki, bibliografiyada digər litoqrafik nəşrlərdə qeyd şəklində daşbasma olduğu göstərilə də, bu nəşrin litoqrafik basma olduğu qeyd olunmur. Fikrimizcə, sözügedən nəşr daşbasmaları deyil, mətbəə nəşridir.

Türk epik ənənəsində xüsusi yer tutan məhəbbət dastanlarının digər türk respublikalarında çapına gəlincə isə, S.Yaqubovanın eyni monoqrafiyasında Buxara və Daşkənd şəhərlərində də “Aşıq Qərib” dastanının litoqrafik nəşrləri haqqında qeyd verilir (10, 13). Bu nəşrlər uyğun olaraq 1906 və 1907-ci illərə aid edilir. Bundan əlavə, A.Durdıyevanın tədqiqatları nəticəsində Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutunda “Əsli-Kərəm” dastanının dörd daşbasmalarının qorunduğunu öyrənirik. Müəllif onların basma tarixi, səhifələri və s. haqqında geniş məlumat verməsə də, birinin Daşkənddə basıldığını oxuyuruq (11). Prof. T.Xalisbəyli də “Əsli-Kərəm” dastanının “Şahzadə Kərəm və Əsli xan” adı ilə 1916-cı ildə Daşkənddə daşbasmaları ilə çap olunduğunu qeyd edir (12, 12)

“Arzu-Qəmbər” dastanının daşbasmaları. Daşbasma məhəbbət dastanları içərisində təbii ki, “Arzu-Qəmbər” dastanı da vardır. Otto Spiesdan başlayaraq məhəbbət dastanlarını tədqiq edən araşdırmaçılar “Arzu-Qəmbər”in daşbasmaları haqqında məlumat vermişlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “*her bir halk kitabının, İstanbulda tekrar tekrar yapılmış muhtelif taş ve harf baskılarına ait tabii yıllarını ve kütüphane isimlerini vermekten vaz*” keçildiyinə görə Otto Spiesin əlində olan daşbasmalarının çıxış məlumatları qaranlıq qalır.

Sonralar P.N.Boratav “Arzu-Qəmbər”in h.1311, m.1894-cü il daşbasmalarını kitabının bibliografiya bölümünə əlavə edir (3, 5)

Prof. E.Şimşek Pertev Naili Boratava istinad edərək “Arzu-Qəmbər”in sadəcə bu daşbasmasını qeyd edir (13, 32)

1982-ci ildə “Arzu ilə Kamber hikayesi (epizot karşılaştırması)” lisans tezində Y.Poyrazoğlu dastanının bu daşbasmalarından xəbər verir: “İst.1303 (1886) tarixli bir Arzu ile Kamber hikayesi (Aşık Kerem Hikayesi kenarında) hakkaklarda İbahim Efendinin matbaasında basılmıştır. Daha sonralar taş basması olarak 1311de 65 sayfa; tarihsiz 33 sayfa; yine tarihsiz 35 sayfa olarak üç baskısı yapılmıştır. Yine ist.Valide Hanında Şirketi İshaniye Matbaasında 34 sayfa olarak bir başka baskı ile 40 sayfalık diğer bir baskısı yapılmıştır” (14, 8). Amma araşdırmalar bizə imkan verir ki, hal-hazırda Türkiyənin kitabxanalarında və şəxsi kolleksiyalarında “Arzu-Qəmbər”in kifayət qədər çox sayda daşbasmasının qorunduğunu söyləyək.

“Arzu-Qəmbər” mətnlərinə əsasən digər dastan basmalarının kənarlarında rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, litoqrafik nəşrin ən mühüm cəhəti əsas mətnin kənarlarında haşiyə şəklində digər mətnlərin də basılmasıdır: “Taş baskı texniğinin yazılanı olduğu gibi kopyalamaya elverişli özelliği, yapıtların elyazmasına benzer biçimde çoğaltılmasını sağladığından derkenarlar korunabilmiştir. Bu yöntemle basma, farklı türlerdeki, farklı yazar ya da şairlere ait yapıtları bir arada sunmayı olanaklı kılar. 1899 gibi geç bir tarihte bile bu tekniğin kullanılması, bu basım biçiminin özellikle halk edebiyatı yapıtlarında “tipik” olduğunu düşündürür” (15, 31). Bu cəhətdən bir neçə dastanın adını xüsusilə çəkmək mümkündür – “Əsli-Kərəm”, “Asuman ilə Zeycan” və “Arzu-Qəmbər” dastanı digər məhəbbət dastanlarından bu şəkildə basımı baxımından say etibarilə çox irəlidir. “Arzu-Qəmbər” dastanını daha çox “Əsli-Kərəm” dastanının kənarlarında görmək olar:

1. Arzu ilə Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında (40562)

Baskı Yeri: İstanbul

Matbaa: Valide Hanında Şirket-i İraniye Matbaası

Sayfa: 112

Katalog: ÖZEGE; 975

Açıqlamalar: Taşbaskı

2. Arzu ilə Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında

Sayfa: 80

Katalog: ÖZEGE; 975

Açıqlamalar: Taşbaskı

3. Arzu ilə Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında

Sayfa: 77

Katalog: ÖZEGE; 975

Açıqlamalar: Taşbaskı

4. Arzu ilə Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında

Baskı Yeri: İstanbul

HYıl: 1303

MYıl: 1886

Matbaa: Hakkâklarda İbrahim Efendi Matbaası

Sayfa: 112

Katalog: ÖZEGE; 975

Açıklamalar: Taşbaskı

5. Arzu ile Kanber, Âşık Kerem Hikâyesi Kenarında

HYıl: 1311

MYıl: 1894

Sayfa: 72

Katalog: ÖZEGE; 975

Açıklamalar: Taşbaskı

6. Tevatür ile Meşhur ve Mütearef Olan Kerem ile Aslı Hikâyesinin Tekmil Nüshası (4801)

Baskı Yeri: İstanbul

RYıl: 1345

MYıl: 1929

Matbaa: Şirket-i Mürettibiye Matbaası

Baskı No: 6. Baskı

Sayfa: 144

Katalog: ÖZEGE; 20909

Açıklamalar: Resimli, Tevatür ile Meşhur ve Mütearef Olan Âşık Kerem Hikâyesinin Tekmil Nüshası Musavver Olarak ve Kenarda Ziyade Asüman ile Zican Hikâyesi ve Beynennas Meşhur Olan Arzu ile Kanber Hikâyesi ve Âşık Ömerin Bazı Ebyat ve Eşarları Cem ve TerTıb Olunmuştur

7. Divân-ı Kerem

Yazar: Âşık Kerem

Sayfa: 79

Katalog: TBTK; 5001

Açıklamalar: Kenarında Asuman ile Zeycan, Arzû ile Kamber ve Âşık Ömer Divânından beyitler vardır

8. Divân

Yazar: Âşık Kerem

Baskı Yeri: İstanbul

HYıl: 1301

MYıl: 1885

Sayfa: 112

Katalog: TBTK; 5003

Açıklamalar: Kenarında Asuman ile Zeycan, Arzû ile Kamber Hikâyeleri vardır

9. Âşık Kerem Divanı. Asuman ile Zican. Arzû ile Kamber. Âşık Ömer Divanı (39661)

HYıl: 1311

MYıl: 1894

Sayfa: 72

Katalog: TBTK; 5004

10. Divân-ı Kerem

Yazar: Behramzâde

Sayfa: 33-69

Katalog: MİL – TBTK; 4782

Açıklamalar: Taşbaskı. Eser Divân-ı Kerem adlı kitabın sayfa kenarlarında olup başta Asumân ile Zeycan, sonunda Divân-ı Aşık Ömer adlı eserler vardır.

11. Divân-ı Âşık Ömer

Yazar: Âşık Ömer

Sayfa: 69-78

Katalog: TBTK; 5015

Açıklamalar: Eser Divân-ı Kerem adlı kitabın sayfa kenarlarında olup başta Asuman ile Zeycan ve Arzû ile Kamber adlı eserler vardır

12. Hikâye-i Kerem Tevatür ile Meşhur ve Mütearef Olan Âşık Kerem Hikâyesinin Tekmil Nüshası Müsavver Olarak Kenarında Ziyade Olarak Asuman ile Zican Hikâyesi ve Beynen-nas Meşhur Olan Arzu ile Kamber Hikâyesi ve Âşık Ömerin Dahi Bazı Ebyât ve Eşârı Cem ve Tertib Olunmuştur

HYıl: 1287

MYıl: 1871

Sayfa: 153

Katalog: TBTK; 13386

13. Âşık Kerem Divanı

Baskı Yeri: Türkiye

HYıl: 1311

MYıl: 1895

Sayfa: 79

Katalog: ÖZEGE; 809

Açıklamalar: Kenarında Asuman ile Zeycan, Arzu ile Kanber ve Aşık Ömerden parçalar var.

14. Tevarih-i Bulgariye

Yayın bilgisi: Viçislafın Tabhanesi, Kazan, Türkiye

MYıl: 1883

Satır: 80

Alfabe: latın

Katalog: ÖZEGE; 14096

Açıklamalar: Tevatür ile Meşhur ve Mütearef Olan Âşık Kerem Hikâyesinin Tekmil Nüshası Müsavver Olarak Kenarda Ziyade Asuman ile Zican Hikâyesi ve Beynen-nas Meşhur Olan Arzu ile Kamber Hikâyesi ve Âşık Ömerin Bazı Ebyât ve Eşârları Cem ve Tertib Olunmuştur

15. Divan-I İzzet (Bahar-I Efkar)

Yazar adı: Molla Keçecizade İzzet

Yayın bilgisi: Kahire, Türkiye

HYıl: 1255

MYıl: 1839

Katalog: ÖZEGE; 40953

Açıqlamalar: Resimli, Kenarlarında Asuman ile Zeycan, Arzu ile Kanber və Aşık Ömer Divanından beyitlər də vardır.

Gördüyümüz kimi, buradakı bəzi “Arzu-Qəmbər” daşbasmalarının (*siyahıda 2, 3 və s.*) basılma tarixi naməlumdur. Bu daşbasmaların böyük əksəriyyəti tamamilə identikdir, ya da eyni məzmunludur (bəziləri qısaldılmış, bəziləri isə rəsm və s. əlavə olunaraq basılmışdır). Onu da qeyd edək ki, Türkiyədə folklorun nəşr tarixini öyrənən G.Cebe “Arzu-Qəmbər” dastanının “Əsli-Kərəm” dastanının kənarlarında deyil, əksinə basıldığını göstərir və bu fikrini iki tədqiqatında da təkrarlayır: “*Aşık Kerem divanı üç kez Asuman ile Zeycan ve Arzu ile Kamber hikayelerinin kenarında basılmıştır*” (15, 30; 16, 203)

“Arzu-Qəmbər” dastanının daşbasmaları barədə məlumatlara Türkiyədə məhəbbət dastanlarının (halk hikayesi) tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyalarda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “Kerem ile Aslı hikayesi üzərində mukayeseli bir araşdırma” monoqrafiyasında prof. Ali Duymaz “Əsli-Kərəm” dastanının daşbasmalarının təsvirini verir və burada üç “Arzu-Qəmbər” basmasını izləmək mümkündür:

- Hikaye-i Kerem (Tevatür ilə məşhur və mütearif olan Aşık Kerem Hikayesinin tekmil nüshası musavver olaraq kenarında ziyadə Asuman ile Zeycan Hikayesi və beynennas məşhur olan Arzu ile Kamber Hikayesi və Aşık Ömerin dahi bazı ebyat və eşari cem ve tertib olunmuşdur) H.1287(1870) (*Ankara Milli kütüphanesi EHT 1948 A № 4142 153 səhifədir*)

- Tevatür ilə məşhur və mutearif olan Aşık Kerem Divanının tekmil nüshası (kenarında ziyadə olaraq Asuman ile Zeycan və beynennas məşhur olan Arzu ile Kamber və Aşık Ömerin dahi bazı ebyat və eşarları cem ve tertib olunmuşdur), Maarif Nezaret-i Celilesinin 331 numaralı və 20 Temmuz 1300 tarixli ruhsatnamesiyle tab olunmuşdur.

- Divan-i Kerem, Mahmut bey Matbaası, t.y., (kenarında Asuman ile Zeycan, Arzu ile Kamber və Aşık Ömerin şiirleri var).

- Aşık Kerem Divanı, 1311 (1895) (kenarında Asuman ile Zeycan. Arzu ile Kamber və Aşık Ömer divanı var) (17, 11)

- Aşık Kerem Divanı,(Aşık Gember və Aşık Ömerin şiirleriyle birlikte), Zencan 1300/1884 (17, 367)

Bir cəhəti də qeyd edək ki, “Arzu-Qəmbər” dastanı yalnız əski əlifba ilə, yəni ərəb əlifbası ilə deyil, o dövrlər Osmanlıda yaygın olan digər əlifbalarda da dəfələrlə basılmışdır. Belə ki, XIX əsrdə yunan əlifbası ilə basılmış türk folklor mətnlərinin (özəlliklə, məhəbbət dastanlarının - *halk hikayelerinin*) içərisində “Arzu-Qəmbər” də vardır. Ümumiyyətlə, “19.yüzyılda on dörd adet yunan harfli halk hikayesi basılmıştır” (15, 35). Əldə etdiyimiz məlumata görə, “Arzu-Qəmbər” XIX əsrdə Türkiyədə bir dəfə yunan əlifbası, bir neçə dəfə erməni əlifbası ilə daşbasmaları olaraq işıq üzə görmüşdür.

Yunan əlifbası ilə dastanın daşbasmaları haqqında ilk məlumatı 1584-1900-cü illər arası Türkiyədə yunan əlifbası ilə, “qaramanlıca” yazılmış bütün əsərləri bir

yerə toplamış Y.Balta 1987-ci ildə Afinada işıq üzü görmüş “Bibliographie analytique douvrages en langue turque en caractères grecs. Additions (1584-1900)” bibliografiyasında vermişdir (18). Türkiyədəki bütün kataloqlar və tədqiqatçılar da ilk mənbə olaraq bu bibliografiyaya müraciət edirlər:

- Arzu ile Kamber

Katalog: KAMA; 123

Katalog No 1: KAMA; 123

Açıqlamalar: *Yunan harfləriylə* 1871'dən önce basılmış.

Yunan əlifbası ilə basılan daşbasmaları kataloqlarda yazılan məlumata görə, 1871-ci ildən əvvələ aiddir.

Erməni əlifbası ilə daşbasmaları olan məhəbbət dastanları içərisində də “Arzu-Qəmbər” ön sıralardadır: “*Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar hanım, Tayyarzade, Arzu ile Kamber ve Melikşah ile Gülli hanım hikayeleri en çok basılma sırasına göre yunan harfli metinlerle ortak diğer halk anlatıdır*” (15, 36).

Erməni əlifbası ilə türkcə “Arzu-Qəmbər” 1875-ci ildə “*Hikaye-i Arzu ile Kamber. Türküleri ile beraber*” adı altında İstanbulda basılmışdır.

- Hikəyi Arzu ile Kamber

Baskı Yeri: İstanbul

MYıl: 1875

Sayfa: 32

Katalog: BA; 416

Açıqlamalar: *Ermeni harfləriylə* Kitabın Ermenice Adı: Artsui yev Kamberi Badmutyuni

Bu kitab haqqında bilgilərə - A.Stepanyanın 1985-ci ildə İrəvanda işıq üzü görmüş bibliografiyasına istinadən xəbər verilir (19) Eyni müəllif həmin tədqiqatını təkmilləşdirərək 2005-ci ildə İstanbulda da türk dilində nəşr etdirir və 1696 kitab haqqında məlumata “Arzu-Qəmbər”i də daxil edir (20).

Nəticə. Beləliklə, sözlü ənənədən çap mərhələsinə keçid prosesinin bir həlqəsi sayılacaq litoqrafik çap üsulu “Arzu-Qəmbər” mətnindən də yan keçməmiş, dastanın çoxlu sayda daşbasmaları dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu daşbasmalar zaman-zaman yenidən transliterasiya edilərək müasir türkcəmizə uyğunlaşdırılmış (məsələn, 2013-cü ildə Təbrizdə Dr.Hasan M.Cəfərzadə basım ili naməlum olan 77 səhifəlik bir daşbasmasını yenidən nəşr etdirmişdir (21)) və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva-Kəngərli A. Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2008, 425 s.
2. Azərbaycan kitabı. Bibliografiya. Üç cildə, I cild. 1870-1920. Bakı: AzSSR Kitab Palatası, 1963, 220 s.
3. Boratav P.N. Halk hikayeleri ve halk hikayeciliği / yayıma hazırlayan M.Sabri Koz. İstanbul: Tarih Vakfı yayınları, 2002, 264 s.
4. Derman G. Resimli taş baskısı halk hikayeleri. Ankara: Atatürk kültür merkezi yayını, 1989, 228 s.

5. Aksel, Malik. Taş baskı kitaplarda resim // I Uluslararası türk folklor semineri bildirileri, Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi yayınları, 1974, 453 s.
6. Türkmen F. Hikaye // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 44 ciltte, cilt 17., 1998, s. 488-491 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
7. Otto Spies. Türkische Volksbücher. Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde. Leipzig: Hermann Eichblatt Verlag, 1929 (). Otto Spies. "Türk Halk Kitapları. Mukayeseli masal bilgisine bir ilave / türkçeye çeviren Behçet Gönül. İstanbul: Rıza Koşkun Basımevi, 1941, 135 s.
8. Özege S. Eski harflerle basılmış türkçe eserler katalogu", İstanbul, 1972.
9. Albayrak, N. Türk halk hikayelerinin genel özellikleri, tasnifi ve taş baskısı halk hikayelerine bazı katkılar // The journal of Ottoman studies, XXVI, İstanbul: 2005, s.39-49.
10. Якубова С. Азербайджанское народное сказание «Ашуг-Гариб». Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР., 1968, 195 с.
11. Durdiyeva A. Kerem ile Aslı destanının varyantları, folklor özellikleri ve türk halk edebiyatındaki yeri // Biliğ-II, Güz -1999, s. 85-103
12. Xalisbəyli T. Məhəbbətə xalq abidəsi. Bakı: Yazıçı, 1989, 123 s.
13. Şimşek E. Arzu ile Kamber hikayesi üzerinde mukayeseli bir araştırma. Yüksek lisans tezi. Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi, 1987, 341 s.
14. Poyrazoğlu Y. Arzu ile Kamber hikayesi (epizot karşılaştırması). Lisans tezi. İzmir: T.C.Ege Üniversitesi, 1982, 105 s.
15. Cebe G.Ö. Yazmadan basmaya, gösterimden romana: 19.yüzyılda Osmanlıda folklor // Milli folklor, 2013, yıl 25, sayı 99, s. 27-40
16. Cebe G.Ö. 19. yüzyılda Osmanlı toplumu ve basılı türkçe edebiyat: etkileşimler, değişimler, çeşitlilik / yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Türk edebiyatı bölümü, 2009, 396 s.
17. Duymaz A. Kerem ile Aslı hikayesi üzerinde mukayeseli bir araştırma. Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 2001, 414 s.
18. Balta E. Karamanlidika. Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque en caractères grecs. Additions (1584-1900). Athènes: Centre d'Études d'Asie Mineure, 1987, 160 p.
19. Степанян А. Армянописьменная литература на турецком языке -1727-1968. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1985
20. Stepanyan H. Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968). İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005, 652 s.
21. Arzu ile Kamber (Anadolu variantı) / çevirmə və əmək yazıları Dr.Hasan M. Cəfərzadə. Təbriz, 2013, 16 s.

